

ROCZNIK TOMISTYCZNY
12 (2023) 2

700 ROCZNICA KANONIZACJI
ŚW. TOMASZA Z AKWINU

ROCZNIK TOMISTYCZNY

12 (2023) 2

ΘΩΜΙΣΜΟΣ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ANNARIUS THOMISTICUS
THOMISTIC YEARBOOK
THOMISTISCHES JAHRBUCH
ANNUAIRE THOMISTIQUE
ANNUARIO TOMISTICO
TOMISTICKÁ ROČENKA

ROCZNIK TOMISTYCZNY

12 (2023) 2

Naukowe Towarzystwo Tomistyczne
WARSZAWA

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL BOARD:

Michał Zembrzusi (sekretarz / secretary), Magdalena Płotka (zastępca redaktora naczelnego / deputy editor), Dawid Lipski, Natalia Herold (internet), Izabella Andrzejuk, Artur Andrzejuk (redaktor naczelny / editor-in-chief)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC COUNCIL:

Michał Zembrzusi, Adam Wielomski, Stanisław Wielgus, Janusz Węgrzecki, Antoni B. Stępień, Arkady Rzegocki, Jerzy Nitychoruk, Marcin Karas, Krzysztof Kalka, Piotr Jaroszyński, Pavol Dancák, Paul J. Cornish, Mehmet Zeki Aydin, Artur Andrzejuk, Anton Adam

RECENZENCI / REVIEWERS

Janusz Węgrzecki, Antoni B. Stępień, Piotr Roszak, Marek Prokop, Mikołaj Krasnodębski, Marcin Karas, Krzysztof Kalka, Piotr Jaroszyński, Ignacy Dec, Paul J. Cornish, Imelda Chłodna-Błach, Marcin Bukała, Henryk Anzulewicz

REDAKCJA JĘZYKOWA / LANGUAGE EDITORS

Elżbieta Pachciarek (j. polski), Bernice McManus-Falkowska, Ewa A. Pichola, Joanna Pyłat, Magdalena Płotka (j. angielski), Christel Martin, Iwona Bartnicka (j. francuski), Adam M. Filipowicz, Michał Zembrzusi (greka, łacina)

PROJEKT OKŁADKI

Mieczysław Knut

OPRACOWANIE GRAFICZNE, SKŁAD I ŁAMANIE

Małgorzata Biegańska-Bartosiak

© Artur Andrzejuk / Naukowe Towarzystwo Tomistyczne (wydawca / editor)

Warszawa 2023

ISSN 2300-1976

Unikalny numer identyfikacyjny – 493506

Rocznik Tomistyczny ukazuje się dzięki pomocy Jacka Sińskiego

Redakcja Rocznika Tomistycznego

ul. Klonowa 2/2

05-806 Komorów POLSKA

www.roczniktomistyczny.pl

e-mail: redakcja@roczniktomistyczny.pl

Partner Fundacja PZU

FUNDACJA

Druk i oprawa: Sowa Sp. z o.o., ul. Raszyńska 13, 05-500 Piaseczno
www.sowadruk.pl

Spis treści

Od Redakcji (Artur Andrzejuk)..... 9

Recenzowanie w nauce

Z Antonim B. Stępnem rozmawia Artur Andrzejuk..... 11

Rozprawy i artykuły

Artur Andrzejuk

Dowodzenie istnienia Boga w metafizyce Tomasza z Akwinu. Problem „drogi z przyczynowości sprawczej” (*ex causa efficientis*)..... 19

Tomasz Pawlikowski

Czy św. Tomasz z Akwinu korzystał z *De veritate* Roberta Grosseteste’a? Punkty styczne w nauczaniu o prawdzie obu myślicieli 33

Michał Zembrzuski

Metafizyka substancji duchowych w *Quaestiones de spiritualibus creaturis*..... 55

Henryk Majkrzak

Cuda Jezusa Chrystusa w objaśnieniu św. Tomasza z Akwinu..... 75

Artur Andrzejuk

Antropologia filozoficzna w teologii św. Tomasza z Akwinu..... 87

Magdalena Płotka

Tomasz z Akwinu o gniewie i jego moralnym uzasadnieniu w *S. th.* I-II, q. 46-48 i II-II, q. 158 103

Izabella Andrzejuk

Problematyka kontemplacji w tekstach Tomasza z Akwinu. Wybrane zagadnienia..... 115

Małgorzata Łuszczczyńska

Ius et lex, czyli rozważania świętego Tomasza z Akwinu nad prawem..... 129

Bartosz Zalewski

Podmiot legitymowany do tworzenia prawa według św. Tomasza z Akwinu. Próba egzegezy *Summy teologii* I-II, q. 90, a. 3 149

Adam Machowski

Aktualność filozofii politycznej Akwinaty. Ostrzeżenia epistemologiczne z XIII wieku 163

Bartosz Adamski

Gdyby miłość była konieczna. Kilka uwag o konieczności miłości i wolności Boga w dziele stworzenia według św. Tomasza z Akwinu 181

Przemysław Artemiuk

Dlaczego teolog fundamentalny powinien czytać św. Tomasza z Akwinu?..... 191

Jacek Banaś

Św. Tomasz z Akwinu o znaczeniu prawdy i mądrości oraz roli nauczyciela w zdobywaniu wiedzy, czyli co ważnego może wnieść filozof średniowieczny do współczesnej edukacji..... 215

Bożena Listkowska	
Miłość niemożliwa? Analiza ujęć relacji człowiek-zwierzę w filozofii św. Tomasza z Akwinu i tomizmie konsekwentnym Mieczysława Gogacza	227
Martyna Kozakiewicz	
Czy Joseph Ratzinger zajmował się teologią Akwinaty?	247
Dawid Lipski	
Why Human Being is a Composite of a Plurality of Forms? – John Pecham’s Arguments	261
Valentine Aghoghophia Ovie	
Aquinas on the Fullness of the Grace of Mary	271

Edycje i tłumaczenia

Bartłomiej Uzar, Konstanty Milancej, Jan Siwierski	
Matteo Liberatore i jego metafizyka. Wstęp do tłumaczenia	285
Matteo Liberatore	
Metaphysica generalis seu ontologia / Metafizyka ogólna albo ontologia	291

Sprawozdania i recenzje

Dominika Rejewska	
Sprawozdanie. Sympozjum tomistyczne w 700-lecie kanonizacji św. Tomasza z Akwinu	331
Michał Zembrzusi	
Tomizm na XII Polskim Zjeździe Filozoficznym w Łodzi	343
Katarzyna Werkowicz	
Tożsamość lidera i jego etyczna formacja. Recenzja: Piotr Paweł Orłowski, <i>Tożsamość lidera i jego etyczna formacja z perspektywy traktatu św. Tomasza z Akwinu o rządach Bożych (S.Th., I, 103-119)</i>, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2022	347
Artur Andrzejuk	
Wśród ksiązek o Tomaszu z Akwinu. Recenzja: Eleonore Stump, <i>Akwinata</i>, tłum. Piotr Lichacz, Poznań-Warszawa 2022 (oryginał: Eleonore Stump, <i>Aquinas</i>, London and New York 2003).	367
Ewa A. Pichola	
Realizacja zadań edukacyjnych i wychowawczych przez nauczyciela filozofii w szkole średniej. Recenzja książki Agnieszki Gondek <i>Filozofia wychowania. Filozofia jako podstawa wykształcenia ogólnego w szkole średniej</i>, Warszawa 2021, s. 254	387
Nota o Autorach.....	395

Table of Contents

Editorial (Artur Andrzejuk)	9
Peer review in science	
Artur Andrzejuk's Interview with Antoni B. Stępień	11

Dissertations and articles

Artur Andrzejuk Proof for the Existence of God in Metaphysics of Thomas Aquinas. Problem of "the efficient cause" (<i>ex causa efficientis</i>).....	19
Tomasz Pawlikowski Does St. Thomas Aquinas Used Robert Grosseteste's <i>De veritate</i> ? Common Elements in Their Teaching About the Truth.....	33
Michał Zembrzuski The Metaphysics of the Spiritual Substances in <i>Quaestiones de spiritualibus creaturis</i>	55
Henryk Majkrzak Miracoli di Gesu Cristo secondo san Tommaso d'Aquino	75
Artur Andrzejuk Philosophical Anthropology in Theology of St. Thomas Aquinas.....	87
Magdalena Płotka Thomas Aquinas on Anger and its Moral Justification (<i>S. th</i> I-II, q. 46-48 and II-II, q. 158)	103
Izabella Andrzejuk Problem of Contemplation in the Texts of Thomas Aquinas. Chosen Aspects	115
Małgorzata Łuszczczyńska <i>Ius et lex</i> , or the Thoughts of Saint Thomas Aquinas on Law.....	129
Bartosz Zalewski A Legislator According to St. Thomas Aquinas. An Attempt at Exegesis of <i>Summa theologiae</i> I-II, q. 90, a.3	149
Adam Machowski The actuality of Aquinas' Political Philosophy. Epistemological Warnings from the Thirteenth Century	163
Bartosz Adamski If Love was Necessary. A Few Words on the Necessity of Love and the Freedom of God in the Act of Creation in St. Thomas Aquinas	181
Przemysław Artemiuk Why a fundamental Theologian Should Read St. Thomas Aquinas?.....	191
Jacek Banas St. Thomas Aquinas on the Importance of Truth and Wisdom and the Role of a Teacher in Acquiring Knowledge, or what the Medieval Philosopher Can Bring to Modern Education.....	215

Bożena Listkowska	
Impossible love? Analysis of the Human-Animal Relationship in the Philosophy of St. Thomas Aquinas and Consequential Thomism of Mieczysław Gogacz	227
Martyna Kozakiewicz	
Was Joseph Ratzinger Involved in the Study of Aquinas' Theology?.....	247
Dawid Lipski	
Why Human Being is a Composite of a Plurality of Forms? – John Pecham's Arguments.....	261
Valentine Aghoghophia Ovie	
Aquinas on the Fullness of the Grace of Mary.....	271

Editions and Translations

Bartłomiej Uzar, Konstanty Milancej, Jan Siwierski	
Matteo Liberatore and his metaphysics. Introduction to translation	285
Matteo Liberatore	
Metaphysica generalis seu ontologia / General Metaphysics or Ontology.....	291

Reports and Reviews

Dominika Rejewska	
Report. Thomistic Symposium on the 700th Anniversary of the Canonization of St. Thomas Aquinas	331
Michał Zembrzuski	
Thomism at the 12th Polish Philosophical Congress in Łódź	343
Katarzyna Werkowicz	
Leader's Identity and Ethical Formation. Review: Piotr Paweł Orłowski, <i>Tożsamość lidera i jego etyczna formacja z perspektywy traktatu św. Tomasza z Akwinu o rządach Bożych (S.Th., I, 103-119)</i> , Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2022	347
Artur Andrzejuk	
Among the Books On Thomas Aquinas. Review: Eleonore Stump, <i>Akwinata</i> , transl. Piotr Lichacz, Poznań-Warszawa 2022 (oryginal: Eleonore Stump, <i>Aquinas</i> , London and New York 2003).....	367
Ewa A. Pichola	
Implementation of Educational and Pedagogical Tasks by a Philosophy Teacher in High School. The Review of the Book by Agnieszka Gondek <i>Filozofia wychowania. Filozofia jako podstawa wykształcenia ogólnego w szkole średniej</i> , Warszawa 2021, s. 254	387
Note about authors.....	395

Tomasz z Akwinu o gniewie i jego moralnym uzasadnieniu (*S. th.* I-II, q. 46-48 i II-II, q. 158)

Słowa kluczowe: gniew, zemsta, przemoc, Tomasz z Akwinu, filozofia średniowieczna

Moralny status gniewu stanowi wśród filozofów punkt sporny. Z jednej strony można wskazać myślicieli, którzy uważali, że gniew jest niszczący, niebezpieczny i irracjonalny¹, a także narcystyczny². Z drugiej strony, są stanowiska, które uznają gniew za moralnie „wartościowy”, czy wręcz moralnie konieczny. Do tej grupy filozofów należy

choćby Arystoteles, który argumentował, że słuszny gniew jest cnotą, a ludzie nieunoszący się gniewem w odpowiednich okolicznościach są zwyczajnie głupcami³. Tomasz z Akwinu również podnosi problem gniewu i jego moralnego uzasadnienia i choć jego stanowisko bliskie jest arystotelesowskiemu, to wydaje się bardziej zniuansowane.

Dr hab. Magdalena Płotka, prof. uczelniany w Katedrze Historii Filozofii Instytutu Filozofii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

¹ Na przykład Seneka był dość radykalny w swojej niezgodzie na gniew. Uważał, że nawet gniew żołnierza na wojnie (np. podczas bitwy) jest moralnie niewłaściwy, zob. Seneka, *O gniewie* I 11, 8, w: tenże, *Myśli*, wybrał, przełożył i opracował S. Stabryła, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2003, s. 45.

² M. Nussbaum, *Kara wstydu: godność i narcystyczny gniew*, tłum. M. Staśko, „Teksty Drugie” 4 (2016), s. 183.

³ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, 1151 a 9-10, w: tenże, *Dziela wszystkie*, t. 5, tłum. D. Gromska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 226; zob. K.K. Thomason, *The Moral Necessity of Anger*, w: *The Ethics of Anger*, red. C.D. Lewis, G.L. Bock, Rowman & Littlefield, 2020, s. 83.

Zanim odpowie na pytanie o moralne uzasadnienie gniewu (nie tylko jako uczucia, ale też gniewu w postaci zachowania), analizuje, czym jest gniew jako *passio*, przedstawia mechanizm jego działania, a także warunki, pod którymi gniew jest albo wadą, albo cnotą (jest moralnie dopuszczalny).

Spojrzenie św. Tomasza z Akwinu na problematykę gniewu jest dwojakie: z jednej strony ujmuje gniew jako uczucie, *passio* (tj. w kwestiach 46-48 *Prima Secundae Summa Theologiae* (w tzw. „Traktacie o uczuciach”), a z drugiej strony jako wadę (w kwestii 158 *Secunda Secundae*). Gniew jednak nie jest wadą w sensie absolutnym: w interpretacji Tomasza – zgodnej ze współczesnym stanowiskiem etycznym *constitutive view* głoszącym, że uczucia takie jak gniew są konstytutywne dla właściwej moralnej odpowiedzi na obrazę, złe traktowanie albo niesprawiedliwość⁴ – gniew jest słusznym i adekwatnym zareagowaniem na dokonane zło, które może prowadzić do działań mających na celu usunięcia zła. Usunięcie zła może przybrać formę zemsty.

Niniejszy artykuł składa się z trzech części. W pierwszej z nich zostanie zaprezentowana ogólna teoria uczuć władzy *irascibile*, do której należy gniew. Następnie, w drugiej części przedstawiona będzie charakterystyka gniewu jako uczucia na tle ogólniejszej tomistycznej teorii uczuć. Trzecia część poświęcona jest problematyce moralnego usprawiedliwienia gniewu, ponieważ Tomasz z Akwinu gniew rozpatrywał w dwóch aspektach, tj. w aspekcie działań wynikających z gniewu oraz w aspekcie przeżywania gniewu jako uczucia, przeto w części trzeciej omówione zostaną kolejno dwa zagadnienia. W pierwszej kolejności zostanie omówiona problematyka zemsty jako usunięcia doznanego zła i obrona przed nim, a następnie kwestia przeżywania gniewu jako uczucia. Zasadniczo argumentacja Tomasza za moralnym usprawiedliwieniem gniewu i wynikającej z niego zemsty opiera się na interpretacji gniewu jako właściwej reakcji na zło, a zemsty jako słusznej i moralnie dozwolonej chęci usunięcia zła i obrony przed złem⁵.

I. Ogólna teoria uczuć: przedmiot władzy *irascibile*

Przedstawiając zarys ogólnej tomistycznej teorii uczuć, skoncentruję się jedynie na wątkach, które okażą się istotne dla specyficznej natury uczucia gniewu. Najogólniej, według Tomasza, uczucie

(*passio*) jest ruchem biernej i zmysłowej władzy pożądawczej. Ruch ten powstaje w reakcji na spostrzeżony przedmiot, ku któremu władza ta jest skierowana⁶. Tomasz klasyfikuje uczucia na podsta-

⁴ K.K. Thomason, *The Moral Necessity of Anger*, s. 83.

⁵ *S. th.*, I-II, 24, 1, ad. 3; A. Andrzejuk, *Uczucia i sprawności. Związek uczuć i sprawności w Summa Theologiae św. Tomasza z Akwinu*, Wydawnictwo NAVO, Warszawa 2006, s. 24.

⁶ *S. th.*, I-II, 59, 1c: „Passio est motus quidam appetitus sensitivi... Virtus autem moralis non est motus aliquis, sed magis principium appetitivi motus, habitus quidam existens”. Zob. A. Andrzejuk, *Uczucia i sprawności*, s. 26.

wie kryterium ich adekwatnych przedmiotów. „Przedmioty uczuć” nie są jednak identyczne z fizycznymi przedmiotami w świecie. Raczej są one formalnymi i intencjonalnymi przedmiotami, ponieważ – jak twierdził Tomasz – przedmiotem dowolnego uczucia jest „przedmiot postrzegany za pośrednictwem jakiejś intencji”⁷. Na podstawie przedmiotów Akwinata identyfikuje jedenaście podstawowych uczuć: miłość, pożądanie, radość, nienawiść, wstręt, smutek, nadzieję, wstyd, rozpacz, strach i gniew. Dzieli je następnie na dwie grupy – *conscibile* oraz *irascibile* – różnione również na podstawie adekwatnych im przedmiotów.

Należałoby podkreślić, że uczucia nie są przedmiotem moralnej oceny, tj. uczucia nie są powodem, dla których osoba jest moralnie dobra lub zła. Uczucia mają ściśle wyznaczoną i ograniczoną sferę kompetencji: ich funkcją jest nie tyle decydowanie o podjęciu działania, ile raczej odpowiadanie na bodźce oraz skłanianie do podejmowanie działań zgodnych z oceną przedmiotów wywołujących uczucia⁸. Stanowisko Tomasa w kwestii „kompetencji uczuć” różni się znacznie od poglądu stoików: stoicy uważali zarówno gniew, jak i pozostałe uczucia za afekty pozarozumowe.

Z tego względu uznawali je za moralnie złe. Artur Andrzejuk pisze, iż stoicy „uważali, że każde uczucie pomniejsza dobroć czynu, gdyż wszelkie dobro na skutek domieszki zła, którym jest właśnie uczucie, albo całkowicie ginie, albo się zmniejsza. Z tego względu cnota to dla nich stan bezuczuciowy i pełen spokoju”⁹. Akwinata tymczasem definiował gniew (a także pozostałe uczucia) jako ruchy zmysłowej siły pożądawczej¹⁰, które same w sobie nie podlegały wartościowaniu moralnemu. W konsekwencji gniew (jako uczucie czy namiętność) nie zawsze był przejawem zła¹¹.

O ile zasadniczym tematem niniejszego artykułu jest gniew, zatrzymamy się na grupie uczuć *irascibile*, należących do władzy gniewliwej. Władza ta obejmuje uczucia: nadzieję, rozpacz, odwagę, strach i gniew¹². Przedmiot, do którego zwraca się pożądawcza władza zmysłowa, jest ujęty jako bariera lub trudność, która stoi na przeszkodzie pożądanemu stanowi. Tomasz Stępień wyjaśnia: „kiedy np. pojawia się w nas pożądanie zjedzenia ciastka, może się okazać, że cukiernik zamknął nam drzwi przed nosem, a wtedy rodzi się w nas uczucie gniewu”¹³. Spróbujmy wyjaśnić mechanizm uczuć gniewliwych na podstawie innego przykładu: jeżeli

⁷ M. Boulter, *Aquinas on anger*, w: *Righteous Indignation: Christian Philosophical and Theological Perspectives on Anger*, red. G.L. Bock, C. D. Lewis, Lexington Book/ Fortress Academic, Lanthan-Boulder–New York–London 2021, s. 87.

⁸ Tamże, s. 86.

⁹ A. Andrzejuk, *Uczucia i sprawności*, s. 22.

¹⁰ Zob. A. Andrzejuk, *Tomasz z Akwinu jako etyk*, Warszawa 2020, s. 46.

¹¹ *S. th.*, II-II, q. 158, a. 1, ad. 1; zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 22, tłum. S. Belch, Londyn 1963, s. 114.

¹² *S. th.*, I-II, q. 46, a. 2, co.

¹³ T. Stępień, *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej św. Tomasza z Akwinu*, Warszawa 2013, s. 102.

święty Jerzy pragnie księżniczki w sposób *concupiscibile*, to pragnie w sposób *irascibile* wyeliminować smoka, który broni dostępu do księżniczki. Smok jest przeszkodą dla bardziej bezpośrednio pożądanego przyjemności (w postaci pięknej księżniczki). Innymi słowy, jeżeli Jerzy pragnie księżniczki (przed-

miotu *concupiscibile*), musi zgładzić smoka. W przytoczonych przykładach przedmiotami pożądania są ciastko i księżniczka¹⁴, ale przeszkody w postaci zamkniętej cukierni i smoka powodują uczucie gniewu, ponieważ utrudniają uzyskanie pożądanego dobra.

2. Charakterystyka uczucia gniewu

W „Traktacie o uczuciach” (obejmującym kwestie 22-48 *Prima Secundae*), Akwinata poświęca problematyce gniewu trzy kwestie (qq. 46-48). Wyróżnia trzy rodzaje (stopnie) gniewu: po pierwsze, rozdrażnienie (*fel*), które charakteryzuje się łatwością reagowania na nieprzyjemne sytuacje; po drugie, manię (*mania*), polegającą na długotrwałym przeżywaniu gniewu i rozpamiętywaniu jego przyczyny; i po trzecie, szal (*furor*), furię, którą Tomasz ujmuje jako pożądanie odwetu za wszelką cenę¹⁵. Choć nie podaje ścisłej definicji gniewu, pisze, że „w gniewie wskutek zapału i podniecenia, wywołanego pragnieniem zemsty, następuje zwanie sił żywotnych, które skupiają się około serca”¹⁶. Dostrzeżenie związku gniewu i zemsty ma swoje źródło u Arystotele-

sa, który pisał w *Retoryce*, że „gniew jest to złączona z bólem żądza jawnej zemsty za okazaną bez powodów wzgardę nam samym lub komuś z naszych bliskich”¹⁷.

Tomasz dostrzega – za Arystotelesem – nie tylko powiązanie gniewu z zemstą, lecz także złożoność gniewu jako uczucia. Gniew, podobnie jak platoński *thymos*¹⁸, jest uczuciem „drugiego rzędu”, ponieważ przeżywany jest w postaci złożonego doświadczenia zarówno bólu z powodu cierpienia, jak i przyjemności na myśl o zemście¹⁹. Michael Boulter wydobywa specyfikę gniewu, porównując jego przedmiot z przedmiotami uczuć miłości i nienawiści: przedmioty miłości i nienawiści są bezpośrednie. W przypadku miłości pragniemy dobra dla osoby darzonej

¹⁴ M. Boulter, *Aquinas on anger*, s. 87.

¹⁵ *S. th.*, I-II, q. 46, a. 8, co; zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 10, tłum. J. Bardan, Londyn, 1967, s. 162.

¹⁶ Tamże, s. 144. Tezę o związku gniewu i zemsty powtarza również Martha Nussbaum w swoich badaniach nad istotą gniewu, zob. M. Nussbaum, *Gniew i wybaczenie. Uraza, wielkoduszność, sprawiedliwość*, tłum. J. Kolczyńska, Warszawa 2016.

¹⁷ Arystoteles, *Retoryka* 1378a, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 6, tłum. H. Podbielski, Warszawa 2001, s. 365.

¹⁸ M. Koszkało, *Rozwój pojęcia woli w pogańskiej filozofii starożytnej – Sokrates, Platon, Arystoteles*, „Roczniki Filozoficzne”, t. LXIII, (2015), nr 2, s. 166.

¹⁹ C. Drummond, *Justice, Anger and Wrath: Tracing the Im/Moral Dimensions of Paybacks*, „Religions” 10, 555 (2019), s. 7.

miłością, w przypadku nienawiści odwrotnie, pragniemy zła dla „szkodliwej osoby” (*hominem novicum*). W przypadku gniewu jednak sprawy się komplikują, ponieważ Tomasz zwraca uwagę na podwójny przedmiot gniewu. Ruch gniewu skierowany jest do zemsty jako takiej (zemsta jest tu dobrem, przedmiotem, który może przynieść przyjemność) i jednocześnie do osoby, na której zemsta ma być dokonana. W przypadku gniewu zatem istnieje pewna sprzeczność w pożądanym celu: dobro (zemsta) ma polegać na dokonanym złu (na osobie, na której się mścimy).

Tomasz odróżnia gniew od nienawiści, opisuje gniew jako *passio*, które skierowane jest ku pewnemu dobru

(w postaci odwetu), nienawiść zaś pozbawiona jest tego elementu. Stoicy sądzili, że nienawiść była rozwiniętą formą gniewu, ale Akwinata odrzucił ten pogląd, wyróżnił nienawiść jako odrębne uczucie, nawet jeśli gniew byłby wstępną formą do powstania nienawiści.

Podsumowując, uczucie gniewu obejmuje wartościujący sąd stwierdzający, że dokonała się krzywda w postaci niesprawiedliwości, a sądowi temu towarzyszy pragnienie zemsty. Arystoteles dopowiada, że uczuciu gniewu towarzyszy przyjemność, która powstała na skutek oczekiwania na zemstę²⁰. Gniew wymierzony jest zawsze w jednostkową osobę²¹.

3. Czy gniew jest moralnie dopuszczalny?

Tomaszowe opisy gniewu w kontekście oceny moralnej gniewu można podzielić na dwie grupy rozważań. Z jednej strony, analizuje on gniew od strony zachowań, tj. działań osoby ovladniętej gniewem i manifestowania się gniewu „na zewnątrz”. Z drugiej strony, rozważa gniew w aspekcie jego przeżywania jako uczucia. W obu przypadkach Tomasz wyznacza warunki, w których gniew-uczucie staje się moralnie niewłaściwy.

W pierwszej kolejności przyjrzymy się rozważaniom Tomasza na temat gniewu „w działaniu”. Zasadniczo uważa on gniew za jedną z wad głównych.

Za Grzegorzem Wielkim wymienia „siedem cór gniewu”: kłótność, nadętość umysłu, obelżywość, krzykliwość, oburzanie się, bluźnienie²². Gniew skutkuje też brakiem łaskawości i łagodności oraz prowadzi do nieuporządkowanych działań²³. Akwinata wyszczególnia dwa sposoby, na które gniew staje się zły (*mala*). Po pierwsze, w stosunku do przedmiotu-celu, czyli zemsty (*vindicta*). Argumentuje, że dążyć do zemsty można albo na sposób właściwy (zgodny z porządkiem rozumowym), albo na sposób niewłaściwy. Píše: „Jeśli jednak ktoś zmierza do tego, by pomsta by-

²⁰ Tamże, s. 8.

²¹ Tamże, s. 7.

²² *S. th.*, II-II, q. 158, a. 7, co, zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, tom 22, tłum. F. Bednarski, Londyn 1963, s. 120; zob. M. Boulter, *Aquinas on anger*, s. 92.

²³ *S. th.*, II-II, q. 158, a. 2.

ła dokonana w sposób w czymkolwiek niezgodny z porządkiem rozumowym, np. gdy chce ukarać kogoś, kto na karę nie zasłużył, albo dotkliwiej niż zasłużył, lub bez zbadania sprawy, jakiego domaga się procedura prawna, albo nie dla powinnego celu, którym jest zachowanie sprawiedliwości albo naprawienie winy, zachodzi spaczona dążność gniewu, i wtedy taki gniew jest występny²⁴.

Martha Nussbaum w swoich rozważaniach na temat gniewu również zwraca uwagę na konieczność rozróżnienia odwetu od sprawiedliwego traktowania²⁵. Tomasz szczególnie kładzie nacisk na to, aby granicą gniewu „w działaniu” było zaprowadzenie sprawiedliwości (i zadośćuczynienie wyrządzonych szkód). Gdy jednak gniew tę granicę przekracza, staje się on moralnie niewłaściwy.

3.1. Gniew w działaniu – zemsta

Przyjrzyjmy się teraz bliżej rozważaniom Tomasza na temat warunków i okoliczności, które usprawiedliwiają gniew i wynikającą z niego zemstę za doznane krzywdy. Czy szukanie zemsty jest czymś słusznym? Czy domaganie się zadośćuczynienia za doznane krzywdy jest dozwolone lub wręcz przeciwnie, moralnie niewłaściwe?

Akwinata stał na stanowisku, że człowiek ma prawo domagać się odwetu jako egzekucji sprawiedliwości. Zemsta może jednak być dokonana dwojako: jeśli położony nacisk na karę i zadawane w jej ramach cierpienie, gniew oraz wynikające z niego działania powinny być zweryfikowane. Jeżeli jednak nacisk położony się na dobro-cel, którym byłoby

przywrócenie sprawiedliwego porządku, gniew jest zgodny z cnotą²⁶.

Rozważania Tomasza na temat moralnego uzasadnienia zemsty można usytuować w szerszym kontekście dyskusji średniowiecznych myślicieli na ten temat²⁷. Celia Drummond zwraca uwagę, że w XIII wieku wśród myślicieli (filozofów i teologów) stosunkowo powszechna była opinia, że zemsta w celu zaprowadzenia ogólnej sprawiedliwości nie należała do człowieka, tylko do Boga. Tak uważał m.in. Jan Duns Szkot²⁸. Tomasz zasadniczo podziela ten pogląd, ale wskazuje na wyjątki od tej reguły. Twierdzi mianowicie, że jeżeli zło zagraża dobru, to dla ochrony dobra trzeba wyeliminować zło, np. można skazać zgodnie z prawem złoczyncę na śmierć²⁹.

²⁴ *S. th.*, II-II, q. 158, a. 2, co. (Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, tom 22, s. 115).

²⁵ C. Drummond, *Justice, Anger and Wrath*, s. 1-2.

²⁶ Tamże, s. 10.

²⁷ Daniel Lord Smail oraz Kelly Gibson są redaktorami publikacji zbierającej najważniejsze średniowieczne teksty na temat gniewu i zemsty (zob. *Vengeance in Medieval Europe*, red. D.L. Smail, K. Gibson, University of Toronto Press, 2009). Publikacja ta pokazuje jak bardzo zróżnicowane były stanowiska średniowiecznych teologów, filozofów, polityków czy ekonomistów na temat moralnego uzasadnienia zemsty. Począwszy od radykalnego stanowiska papieża Urbana II, który nawoływał do działań zbrojnych po skrajnie pacyfistyczne poglądy Franciszka z Asyżu, stanowisko Tomasza wydaje się bardziej zniuansowane.

²⁸ Zob. A. R. Perreiah, *Scot on human emotions*, „Franciscan Studies”, vol. 56 (1998), s. 325-345.

²⁹ *S. th.*, II-II, q. 64, ad. 1.

Zagadnieniu zemsty Tomasz dedykuje fragment *S. th.* II-II, q. 108. Tomasz dopuszcza zemstę, jeżeli jest ona pozbawiona komponentu uczuciowego i nie wypływa z nienawiści. Dodatkowo motywem dokonania zemsty może być jedynie zamiar zaprowadzenia jakiegoś dobra. Tomasz wymienia tutaj albo skorygowanie wadliwego zachowania osoby, na której dokonujemy zemsty, albo chęć powstrzymania jej od dalszego wadliwego zachowania. Jeżeli te warunki (tzw. warunki dobrego uczynku) zostaną zachowane, to zemsta jest dozwolona³⁰. Zamiarem Tomasza jest jednak nie tylko moralne dopuszczenie zemsty, ale wykazanie, że zemsta jest – pod pewnymi, rzecz jasna, warunkami – cnotą: powołując się na Arystotelesa, Tomasz argumentuje, że w każdym człowieku istnieje „określona skłonność usuwania rzeczy szkodliwych”. Skłonność ta wynika przede wszystkim z potrzeby ochrony i obrony przed krzywdą. Skłonność ta nie dąży do zamiaru szkody, lecz przeciwnie – jej celem jest usunięcie szkody. Cytując Cyncerona, Tomasz twierdzi, że zadaniem tej cnoty jest odsuwanie przemocy, krzywdy i wszelkiej szkody, a dokonuje się tego na drodze zemsty³¹.

Jak najlepiej i najskuteczniej dokonać zemsty? Tomasz doradza, że zemsty za doznane zło „należy dokonywać przez pozbawienie grzesznika tego wszystkiego, co najbardziej kocha. Otóż do najbardziej ukochanych dóbr należą: życie,

nietykalność i całość ciała, wolność oraz dobra zewnętrzne, takie jak bogactwa, ojczyzna i sława. Toteż Cynceron – jak podaje św. Augustyn – wymienia osiem rodzajów kar: śmierć pozbawiającą życia, chłostę oraz odcięcie członków (...), niewolę i więzienie (...) wygnanie, (...) pozbawienie majątku, (...), oraz hańbę (...)”³².

Bardziej szczegółowe rozważania na temat okoliczności i warunków, w których zemsta jest działaniem moralnie usprawiedliwionym, Tomasz zawarł, m.in. w *S. th.*, II-II, q. 64. Rozstrzygając, czy można zgodnie z prawem zabić grzeszników, Tomasz powołuje się wprost na argument z dobra ogółu: skoro każda część podporządkowana jest całości, jak coś niedoskonałego w stosunku do czegoś doskonałego, to należy usunąć część (jednostkę) z całości (większej wspólnoty społecznej), gdyż część zagraża całości lub jest szkodliwa dla niej. Innymi słowy, jeżeli jakiś człowiek stanowi zagrożenie, to nie tylko moralnie usprawiedliwione, ale również moralnie właściwe (i pożyteczne) jest usunięcie zagrożenia w trosce o dobro ogółu.

Ciekawa w tym kontekście może być odpowiedź Akwinaty na wątpliwość, że zabicie człowieka, które niewątpliwie jest złem, pozostaje złem niezależnie, czy czyni się je dla jakiegoś dobrego celu czy niedobrego celu³³. Tomasz twierdzi, że zgodnie z porządkiem mądrości Bóg albo pozwala na pokutę grzeszni-

³⁰ *S. th.*, II-II, q. 108, a. 1, co (zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 20, s. 49).

³¹ *S. th.*, II-II, q. 108, a. 2, co (zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 20, s. 50).

³² *S. th.*, II-II, q. 108, a. 3, co. (zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 20, s. 51).

³³ Wątpliwość ta sformułowana została przez Augustyna i Arystotelesa. Zob. *S. th.*, II-II, q. 64, q. 1, ad. 2.

ków, jeżeli pokuta miałaby przynieść im korzyść, jeżeli jednak pokuta okazałaby się nieskuteczna, to Bóg zabija grzeszników. Mądrość ta odnajduje od-

zwierciedlenie w ludzkiej sprawiedliwości, która pozwala na śmierć tych, którzy stanowią niebezpieczeństwo dla innych.

3.2. Gniew w przeżyciu

Gniew może także być moralnie niewłaściwy w aspekcie jego przeżywania (*ad modum irascendi*). Tomasz wyjaśnia, że w zależności od specyficznego i indywidualnego ustroju humoralnego człowieka, można mieć mniejsze lub większe skłonności do unoszenia się gniewem. W aspekcie fizjologicznym za gniew odpowiada żółć. Spośród wszystkich płynów ustrojowych żółć jest najbardziej czynna (podobna jest w tym do ognia, podpowiada Tomasz). Ze względu na czynne własności żółci człowiek, w którym wzbiera gniew, łatwo mu ulega. Dodatkowo Tomasz zwraca uwagę, że fizjologiczne umocowanie gniewu sprawia, że jest on dziedziczny³⁴. Gniew można uśmierzać za pomocą rozumu³⁵. Staje się on moralnie zły, jeżeli jest albo przesadnie zapalczywy, albo nieumiarkowany (niezależnie czy manifestowany na zewnątrz, czy przeżywany wewnętrznie), nawet jeśli byłby obiektywnie uzasadniony, tzn. „ktoś zmierzalby do pomsty słusznej”³⁶.

Można podsumować zatem, że gniew jako wada jest pozbawieniem umiarkowania, a jego specyficzna forma złośliwości odnosi się do jego nadmia-

ru. Co ciekawe, Akwinata identyfikuje przypadek przeciwny, tj. niedostateczny poziom gniewu jest również wadą: „także brak gniewu jako namiętności jest czymś wadliwym, podobnie jak brak ruchu woli ku wymierzeniu kary zgodnie z sądem rozumu”³⁷.

Brak reakcji w postaci gniewu na dokonane zło Tomasz uznaje za wadliwą. Jego teza wyraża analogiczną myśl, co punkt wyjścia konstytutywizmu we współczesnej etyce, który sprowadza się do stwierdzenia, że brak gniewu na zło równoznaczny jest z nierozpoznanie zła jako zła. Sedno argumentu konstytutywistycznego sprowadza się do stwierdzenia, że skłonność do gniewu jest konstytutywnym elementem naszej zdolności do rozpoznania lub osądzenia niewłaściwego zachowania, tj. zła popełnionego dobrowolnie i świadomie³⁸. Posiadanie skłonności do pewnych emocji, według konstytutywistów, oznacza, że podmiot działający wyposażony jest w pewne dyspozycje do doświadczania pewnych uczuć w określonych okolicznościach z powodu wyznawanych wartości lub poczynionych zobowiązań. Warto zwrócić uwagę, że

³⁴ *S. th.*, I-II, q. 46, a. 5, co (zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, tom 10, s. 158); C. Drummond, *Justice, Anger and Wrath*, s. 8.

³⁵ *S. th.*, I-II, q. 46, a. 5, ad. 1 (zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, tom 10, s. 158).

³⁶ *S. th.*, II-II, q. 158, a. 2, co (zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, tom 22, s. 115); zob. M. Boulter, *Aquinas on anger*, s. 92.

³⁷ *S. th.*, II-II, q. 158, a. 8, co (zob. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, tom 22, s. 122).

³⁸ K.K. Thomason, *The Moral Necessity of Anger*, s. 85.

stanowisko to zakłada złożone rozumienie uczucia (emocji), ponieważ – jak argumentuje Robert C. Solomon – „gniew nie jest jedynie oceną obrazy, ale siecią przecinających się sądów dotyczących czyjeś statusu i relacji z osobą obrażającą, ciężaru i okoliczności samej obrazy oraz pilnością odwetu”³⁹. Konstytutywiści zaprzeczają, że nie da się odseparować przekonań na temat zła od naszych emocjonalnych odpowiedzi na zło. Przytoczmy przykład Johna Rawlsa: kochać osobę, to być skłonny do odczuwania radości w jej obecności i smutku, gdy jest ona nieobecna, miłość do tej osoby jest obecna w tych emocjach. Innymi słowy, posiadanie zbioru pewnych przekonań, wartości, pragnień i zobowiązań równoznaczne jest z posiadaniem skłonności dla nich relewantnych. W przypadku gniewu, jeżeli nie jestem skłonny do gniewu w sytuacji, gdy ktoś mnie obraża lub krzywdzi, nie jestem zdolny rozpoznać wyrządzonego zła jako zła. Według konstytutywistów, jak Robert C. Solomon, nie istnieje czysta i pozbawiona emocji postawa propozycyjna, że zostało mi wyrządzone jakieś zło⁴⁰.

Przeciwnicy tego poglądu będą argumentować, że jest możliwe dla działa-

jącego, aby rozpoznał trafnie dokonane zło jako zło, ale rozpoznaniu temu nie musi koniecznie towarzyszyć emocjonalna reakcja w postaci gniewu jako *passio*⁴¹. Konstytutywistów nie przekonuje ten argument: wyobraźmy sobie sytuację rodzica, który sprawuje opiekę nad swoimi dziećmi, bawi się z nimi, uczestniczy w ich życiu, życzy im jak najlepiej, cierpi wtedy, gdy one cierpią i raduje się ich szczęściem, a jednak mimo to nie odczuwa miłości do nich. Przykład ten zamierza wyodrębnić akty miłości i troski, relacje miłości i rodzicielskie zobowiązania do czystych uczuciowych reakcji. Ich zdaniem, można tego dokonać jedynie w jakiś bardzo abstrakcyjny sposób.

Konstytutywiści argumentują, że wyzwolenie się z gniewu albo nieokazywanie gniewu może spowodować, że będziemy bardziej „pozytywni” i pogodni, ale nie spowoduje, że będziemy moralnie lepsi, dalej argumentują, że brak gniewu oznacza dystans, a w konsekwencji zrzeczenie się odpowiedzialności⁴². Konstytutywiści uważają, że gniew jest oznaką tego, że nam na czymś zależy⁴³.

Zakończenie

Pozytywna odpowiedź Tomasza z Akwinu na pytanie, czy gniew oraz wynikające z niego działania są moralnie

dopuszczalne, wynika w dużej mierze z samej charakterystyki gniewu jako *passio*. Zasadniczo gniew definiowany

³⁹ R.C. Solomon, *Emotions and choice*, „The Review of Metaphysics” vol. 28 (1973) nr 1, s. 29.

⁴⁰ Tamże, s. 20-41.

⁴¹ K.K. Thomason, *The Moral Necessity of Anger*, s. 85.

⁴² Tamże, s. 96.

⁴³ Tamże, s. 98.

jest jako ruch zmysłowej władzy pożądawczej w reakcji na powstałą trudność (święty Jerzy odczuwa gniew w stosunku do smoka, łasuch może wpaść gniew na widok zamkniętej cukierni). Jeżeli jednak wywołująca gniew trudność okaże się krzywdą, cierpieniem lub obrazą, to w takiej sytuacji gniew jest nie tylko uzasadniony, ale wręcz moralnie słuszny. Okazuje się zatem, że Tomasz sytuuje całość problematyki moralnej gniewu w kontekście moralnej odpowiedzi i reakcji na zło. Gniew w aspekcie przeżywania jest adekwat-

nym oburzeniem i wyrazem niezgody na dokonaną krzywdę, natomiast gniew w aspekcie zachowania (tj. zemsty) jest chęcią usunięcia zła. Oba ujęcia gniewu Tomasz postrzega jako moralnie uzasadnione i właściwe, ponieważ wynikają z pragnienia obrony przed złem i przywrócenia sprawiedliwości. „Warunki dobrego uczynku” – tj. przywrócenie sprawiedliwości, przywrócenie porządku, usunięcie zagrożenia, obrona przed zagrożeniem – są motywami, które mogą usprawiedliwić, o ile zaistnieją, zarówno gniew, jak i zemstę.

Bibliografia

1. Andrzejuk A., Andrzejuk I., *Tomasz z Akwinu jako etyk*, Naukowe Towarzystwo Tomistyczne, Warszawa 2020.
2. Andrzejuk A., *Uczucia i sprawności. Związek uczuć i sprawności w Summa Theologiae św. Tomasza z Akwinu*, Wydawnictwo NAVO, Warszawa 2006.
3. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 5, tłum. D. Gromska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
4. Arystoteles, *Retoryka*, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 6, tłum. H. Podbielski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
5. Boulter M., *Aquinas on anger*, w: *Righteous Indignation: Christian Philosophical and Theological Perspectives on Anger*, red. G.L. Bock, C.D. Lewis, Lexington Book/ Fortress Academic, Lanthan–Boulder–New York–London 2021, s. 85-96.
6. Drummond, C., *Justice, Anger and Wrath: Tracing the Im/Moral Dimensions of Paybacks*, „Religions” 10, 555 (2019), s. 1-13.
7. Koszkało M., *Rozwój pojęcia woli w pogańskiej filozofii starożytnej – Sokrates, Platon, Arystoteles*, „Roczniki Filozoficzne”, t. LXIII, nr 2 (2015).
8. Nussbaum M., *Gniew i wybaczenie. Uraza, wielkoduszność, sprawiedliwość*, tłum. J. Kolczyńska, Wydawnictwo Zielone Drzewo, Instytut Psychologii Zdrowia, Warszawa 2016.
9. Nussbaum M., *Kara wstydu: godność i narcystyczny gniew*, tłum. M. Staško, „Teksty Drugie” 4 (2016), s. 174-193.
10. Perreiah A.R., *Scot on human emotions*, „Franciscan Studies” vol. 56 (1998), s. 325-345.
11. Seneka, *O gniewie* w: tenże, *Mysli*, wybrał, przełożył i opracował S. Stabryła, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2003, s. 43-71.
12. Solomon R. C., *Emotions and choice*, „The Review of Metaphysics” vol. 28 (1973) nr 1, s. 20-41.
13. Stępień T., *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej św. Tomasza z Akwinu*, Warszawskie Towarzystwo Teologiczne, Warszawa 2013.
14. Thomason K.K., *The Moral Necessity of Anger*, w: *The Ethics of Anger*, red. C.D. Lewis, G.L. Bock, Rowman & Littlefield, 2020.
15. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*. t. 10, tłum. J. Bardan, Nakładem Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas”, Londyn 1963.
16. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*. T. 22, tłum. S. Bełch, Nakładem Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas”, Londyn 1967.
17. *Vengeance in Medieval Europe*, red. D.L. Smal, K. Gibson, University of Toronto Press, 2009.

Thomas Aquinas on Anger and its Moral Justification (*S. th* I-II, q. 46-48 and II-II, q. 158)

Keywords: anger, revenge, violence, Thomas Aquinas, medieval philosophy

This article consists of three parts. In the first one, a general theory of *irascibile* emotions, such as anger, will be presented. Then, in the second part, the characteristics of anger as an emotion will be presented in the context of a more general Aquinas's theory of emotions. The third part is devoted to the problem of moral justification of anger. While Aquinas considered anger in two aspects, i.e. in the aspect of actions resulting from it and in the aspect of

experiencing it as an emotion, he perceives the revenge as the removal of the experienced evil resulting from anger and defense against it. Essentially, Thomas' argument for the moral justification of anger and resulting revenge rests on the interpretation of anger as the appropriate moral response to evil, and revenge as the just and morally permissible desire to remove evil and defend against evil.

Nota o Autorach

Bartosz Adamski – ks. mgr, absolwent Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Toruńskiej. Studia filozoficzno-teologiczne ukończył na Wydziale Teologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, uzyskując tytuł zawodowy magistra teologii na podstawie pracy pt. „*In libertatem vocati*” (Ga 5, 13). *Wolność w Chrystusie w świetle piątego rozdziału „Super Epistolam S. Pauli Apostoli ad Galatas lectura” św. Tomasza z Akwinu*. Za pracę tę otrzymał Nagrodę im. prof. Mieczysława Gogacza (laureat X edycji). Obecnie pełni funkcję prefekta roku propedeutycznego w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Toruńskiej.

Artur Andrzejuk – prof. dr hab., prof. zwyczaj. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, na którego Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej kieruje Katedrą Historii Filozofii. Przewodniczący Naukowego Towarzystwa Tomistycznego, redaktor naczelny Rocznika Tomistycznego. Autor szeregu publikacji z zakresu filozofii i teologii średniowiecznej, tomizmu, etyki i klasycznej filozofii człowieka. Interesuje się filozofią bytu, antropologią filozoficzną i etyką. Jest uczniem (i następcą na Katedrze) Profesora Mieczysława Gogacza.
Nr ORCID: 0000-0002-7926-4070

Izabella Andrzejuk – dr, wykładowca filozofii w Akademii Białskiej im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, członek Naukowego Towarzystwa Tomistycznego, Polskiego Towarzystwa Pedagogiki Filozoficznej oraz redakcji „Rocznika Tomistycznego”. Jest autorką ponad osiemdziesięciu artykułów o tematyce filozoficznej. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół historii filozofii (arystotelizm, tomizm, filozofia polska), etyki, klasycznej teorii człowieka, filozoficznych podstaw mistyki. Napisała książkę pt. *Filozofia przyjaźni. Tomasz z Akwinu* (Warszawa 2007), (wspólnie z Arturem Andrzejukiem) *Tomasz z Akwinu jako etyk* (Warszawa 2021) oraz *Od etyki Arystotelesa do filozofii moralnej Tomasza z Akwinu*, (Warszawa 2021).
Nr ORCID: 0000-0002-4961-2580

Przemysław Artemiuk – ks. prof. ucz., dr hab., teolog fundamentalny, adiunkt na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży oraz przewodniczący Stowarzyszenia Teologów Fundamentalnych w Polsce. Członek Naukowego Towarzystwa Tomistycznego. Ostatnio opublikował monografię *Kim jest papież w Kościele? Szkice z teologii prymatu* (Płock 2022), a także zredagował tomy studiów *Odcienie polskiego katolicyzmu* (Płock 2022) oraz *Hermeneutyka i apologia. W kręgu myśli teologicznej ks. Henryka Seweryniaka* (Płock 2022).
Nr ORCID: 0000-0001-5337-0329

Jacek Banaś – nauczyciel, etyk; zastępca dyrektora Departamentu Kształcenia Ogólnego i Podstaw Programowych (MEiN).

Magdalena Bejm – magister filologii klasycznej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Od 2020 roku asystent dydaktyczny w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, prowadzi lektorat języka łacińskiego i greki starożytnej. Główne kierunki zainteresowań naukowych: mediewistyka, literatura nowołacińska XVI wieku, edytorstwo. Przygotowuje edycję cap. XXXIX-XL *Victoria Deorum, sive veri herois eductio* S.F. Klonowica wraz z komentarzem edytorskim.

Marcin M. Grabowski – absolwent filozofii na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Członek Naukowego Towarzystwa Tomistycznego. Do jego zainteresowań należą metafizyka tomistyczna, historia filozofii starożytnej i chemia organiczna.
Nr ORCID: 0009-0009-1072-2641

Martyna Kozakiewicz – mgr; doktorantka w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie na kierunku nauk teologicznych.

Dawid Lipski – dr; adiunkt w Instytucie Społecznych Podstaw Penitencjarystyki Akademii Wymiaru Sprawiedliwości. Stypendysta Funduszu Stypendialnego i Szkoleniowego (Liechtenstein), Fundacji Lanckorońskich z Brzezia (Londyn) oraz Deutscher Akademischer Austausch Dienst (Kolonja). Redaktor w czasopiśmie „Pro Fide, Rege et Lege” oraz w „Roczniku Tomistycznym”. Nauczyciel dyplomowany etyki w szkole podstawowej i średniej.
Nr ORCID: 0000-0003-2136-0622

Bożena Listkowska – dr, adiunkt w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Ukończyła studia filologiczne na Wydziale Humanistycznym Akademii Bydgoskiej oraz studia filozoficzne na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Doktorat nauk humanistycznych w zakresie filozofii otrzymała na UKSW w wyniku obrony rozprawy pt. *Łowańskie modyfikacje tomizmu tradycyjnego w pracach ks. Piotra Chojnackiego*; wersja książkowa: *Tomizm otwarty Piotra Chojnackiego* (Bydgoszcz 2014). Prowadzi badania nad współczesną filozofią polską. Przedmiotami jej zainteresowań są w szczególności filozofia człowieka i metafizyka. Współredaktor serii książek: *Tomizm polski 1879–1918. Słownik filozofów*, *Tomizm polski 1919–1945. Słownik filozofów* i *Tomizm polski 1946–1965. Słownik filozofów*. Członek Naukowego Towarzystwa Tomistycznego.
Nr ORCID: 0000-0002-6635-5934

Małgorzata Łuszczynska – dr hab., prof. ucz. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, pracownik w Katedrze Doktryn Polityczno-Prawnych i Prawa Rzymskiego na Wydziale Prawa i Administracji UMCS. Jest autorem licznych publikacji naukowych z zakresu filozofii prawa oraz historii doktryn polityczno-prawnych. Zainteresowania naukowe oscylują wokół problematyki społecznej nauki Kościoła katolickiego, tomizmu, myśli politycznej i prawnej średniowiecza, normatywizmu i jego krytyki, rozwoju filozofii prawa w okresie dwudziestolecia międzywojennego w Polsce. Członek Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, Polskiego Towarzystwa Myśli Politycznej. Redaktor czasopisma „Annales UMCS sekcja G (Ius)”.
Nr ORCID: 0000-0002-4387-8820

Adam Machowski – ks. dr, wykładowca filozofii i etyki w Akademii Jagiellońskiej w Toruniu. Obronił doktorat z teologii poświęcony moralno-etycznym aspektom *De regno* Tomasza z Akwinu i doktorat z filozofii na Universidad de Navarra zatytułowany *Participatio politica en Tomás de Aquino* będący interpretacją filozofii politycznej Akwinaty zawartej w *Komentarzu do „Polityki”* i w *Sumie teologicznej*. Autor wielu artykułów odnoszących się do doktryny społecznej i politycznej Tomasza z Akwinu. Ostatnio głównym tematem badań są studia komparatystyczne nad sprawnościami moralnymi u Akwinaty i Konfucjusza – książka: *Cnoty społeczne u Konfucjusza i Tomasza z Akwinu. Studium porównawcze nad sprawnościami moralnymi Wschodu i Zachodu*.
Nr ORCID: 0000-0003-0681-0728

Henryk Majkrzak SCJ – doktor habilitowany teologii dogmatycznej, doktor teologii życia wewnętrznego i doktor filozofii człowieka, kierownik Sekcji Filozoficznej Polskiego Towarzystwa Teologicznego oraz członek Naukowego Towarzystwa Tomistycznego i Polskiego Towarzystwa Tomasza z Akwinu, miłośnik dzieł i nauczania św. Augustyna, św. Tomasza z Akwinu i innych doktorów Kościoła. Wieloletni wykładowca w Wyższym Seminarium Misyjnym Księża Sercanów w Stadnikach oraz w różnych uczelniach kościelnych Krakowa i okolic, współpracujący z wieloma czasopismami naukowymi, autor ponad 140 publikacji, w tym 18 książek. Swoją działalnością wspiera rodzinę, patriotyzm i pamięć o Żołnierzach Wyklętych, czyli Niezłomnych.

Konstanty J. Milancej – student filozofii na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Członek Naukowego Towarzystwa Tomistycznego. Do jego zainteresowań należą historia scholastycznej filozofii naturalnej i metafizyki.

Nr ORCID: 0009-0000-9575-8217

Valentine Aghoghophia Ovie – ks. mgr, związany z Zakonem św. Augustyna w prowincji nigeryjskiej (urodził się w Lagos w Nigerii). W 2012 roku uzyskał na Uniwersytecie św. Tomasza z Akwinu w Makurdi w stanie Benue licencjat z filozofii, a w 2017 roku na Uniwersytecie św. Augustyna w Jos, w stanie Plateau licencjat z teologii. Pogłębiając swoje naukowe zainteresowania studiował teologię uzyskując w 2022 roku na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie tytuł magistra teologii dogmatycznej. Obecnie kończy swoją rozprawę doktorską z teologii dogmatycznej. Ponadto od sześciu lat pracuje jako wikariusz w Archidiecezji Warszawskiej, zajmując się anglojęzyczną społecznością katolicką. Publikuje artykuły na tematy teologiczne związane z angelologią, kosmogonią, mariologią i epistemologią.

Tomasz Pawlikowski – dr hab., pracownik naukowy w Bibliotece Publicznej m. st. Warszawy – Bibliotece Głównej Województwa Mazowieckiego. Członek Naukowego Towarzystwa Tomistycznego. Opublikował kilkadziesiąt tekstów naukowych w formie artykułów, recenzji lub monografii, głównie z zakresu filozofii, z których największe znaczenie ma książka *Prawda następstwem istnienia. Problem prawdy w interpretacji św. Tomasza z Akwinu* (2013). Jest ponadto autorem 127 haseł w Powszechnej Encyklopedii Filozofii i 32 w Encyklopedii Filozofii Polskiej. Podejmuje także tematy związane z historią księgozbiorów.

Nr ORCID: 0000-0003-0618-611X

Ewa Agnieszka Pichola – dr, absolwentka Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Doktorat z filozofii obroniła w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego na podstawie rozprawy, w której analizowała dorobek Dietricha von Hildebranda z perspektywy obecności wątków modernistycznych w jego pismach. Interesuje się zagadnieniami z pogranicza metafizyki i psychologii, a szczególnie filozoficznymi podstawami koncepcji psychologicznych oraz antropologicznymi aspektami prawdy.
Nr ORCID: 0000-0001-6078-7384

Magdalena Płotka – dr hab., profesor uczelniany w Katedrze Historii Filozofii Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pełni funkcję z-cy dyrektora Instytutu Filozofii oraz z-cy przewodniczącego Rady Dyscypliny Filozofia. Jest ponadto z-cą redaktora naczelnego Rocznika Tomistycznego i członkiem Naukowego Towarzystwa Tomistycznego. Zainteresowania naukowe M. Płotki skupiają się wokół średniowiecznej filozofii praktycznej, historii filozofii polskiej w XV i XVI wieku, paleografii łacińskiej oraz filozofii współczesnej. Jest autorką książek: *Metafizyka i semantyka. Filozofia Jana Wersora* (Warszawa, 2013), *Filozofia jako praktyka. Myśl krakowskiego praktycyzmu w XV i XVI wieku* (Warszawa 2016) oraz *Tomasz z Akwinu o przyjemności*, (Warszawa 2021). Publikuje w „Rocznikach Filozoficznych”, „Edukacji filozoficznej”, „Filosofii”, „Roczniku Tomistycznym” i in.
Nr ORCID: 0000-0002-6993-2178

Dominika Rejewska – studentka filozofii na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Pracę dyplomową poświęca zagadnieniom ontologii dzieła sztuki u Hansa-Georga Gadamera.

Jan Siwierski – studiuje na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie oraz na Warszawskim Uniwersytecie Medycznym. Do jego zainteresowań należą metafizyka, logika i filozofia nauki.

Antoni B. Stępień – prof. zw. dr hab., emerytowany profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Głównym przedmiotem jego zainteresowań filozoficznych są trzy dyscypliny: teoria poznania, metafizyka i estetyka. W teorii poznania podejmował fenomenologiczną analizę deskrypcyjną, dyskusję ze sceptycyzmem oraz obronę możliwości wiedzy koniecznej

dotyczącej świata. Jego teorię poznania określa się mianem fundacjonalistycznej, maksymalistycznej i realistycznej. W metafizyce argumentuje za pochodnością świata od bytu absolutnego, osobowego, nieskończonego, wszechwiedzącego, wszechmocnego i nieskończenie dobrego; za odrębnością substancjalną człowieka w stosunku do innych bytów, w tym za niematerialnością najważniejszych działań umysłu ludzkiego oraz za istnieniem wolnej woli. Tezy te skłaniają go do uznania, że sens życia ludzkiego wykracza poza istnienie w świecie materialnym w takiej formie, w jakiej go teraz znamy. W stosunku do swego stanowiska filozoficznego używa określenia: „tomizm egzystencjalny w niektórych sprawach fenomenologizujący”. W estetyce podlega wpływowi fenomenologii w wydaniu Ingardena, a szczególnie – aksjologii fenomenologicznej. Jest autorem takich prac jak: *Wstęp do filozofii* (5 wydań); *Elementy filozofii*; *Wprowadzenie do metafizyki*; *O metodzie teorii poznania*; *Propedeutyka estetyki* (2 wydania); *Zagadnienie punktu wyjścia w filozofii. Teorie relacji: filozoficzne i logiczne*; *Studia i szkice filozoficzne* (3 tomy).

Bartłomiej Uzar – student Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zainteresowania naukowe oscylują między metafizyką i logiką, zwłaszcza w kontekście scholastycznym, neoscholastycznym i analitycznym. Nr ORCID: 0000-0002-2240-1310

Katarzyna Werkowicz – mgr fizjoterapii i filozofii. Absolwentka studiów licencjackich i magisterskich na Akademii Wychowania Fizycznego oraz na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. W jej dorobku, znajdują się prace naukowe z obszaru medycyny i filozofii. Analizowała takie problemy jak: wstyd w relacji lekarz – pacjent oraz antropologia zawarta w polskim Kodeksie Etyki Lekarskiej.

Bartosz Zalewski – dr, adiunkt adiunkt w Katedrze Doktryn Polityczno-Prawnych i Prawa Rzymskiego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Pracę doktorską pt. „*Humanitas*” w ustawodawstwie Konstantyna Wielkiego obronił z wyróżnieniem 2020 roku. Jest członkiem Naukowego Towarzystwa Tomistycznego oraz Polskiego Towarzystwa Historii Prawa. Jego zainteresowania naukowe dotyczą wpływu chrześcijaństwa na prawo rzymskie w okresie późnoantycznym, rzymskiego prawa karnego i jego

repcji w Europie średniowiecznej oraz wczesnonowożytnej, myśli polityczno-prawnej św. Tomasza z Akwinu.

Nr ORCID: 0000-0001-7508-354X

Michał Zembrzusi – dr hab., profesor uczelniany w Katedrze Historii Filozofii Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Pełni funkcję Zastępcy Przewodniczącego Naukowego Towarzystwa Tomistycznego. Jest dyrektorem serii wydawniczej „Biblioteka Rocznika Tomistycznego”. Interesuje się problematyką epistemologiczną w starożytności i średniowieczu, a szczególnie problematyką pamięci i teorią intelektu możnościowego i czynnego. Jest współredaktorem książek w serii „Opera Philosophorum Medii Aevii”. W jej ramach w 2012 opublikował autorską monografię zatytułowaną: *Tomasz z Akwinu. Komentarz „O pamięci i przypominaniu”*. W 2019 roku wydał monografię pt. *Filozofia intelektu. Tomasa z Akwinu koncepcja intelektu możnościowego i czynnego*. Jest autorem przekładów: *Tomasz z Akwinu, Komentarz do De hebdomadibus Boecjusza*, (Warszawa 2021) oraz *Tomasz z Akwinu, Kwestia o substancjach duchowych*, (Warszawa 2023).

Nr ORCID: 0000-0003-4647-479X